

Tûba ÇAVDAR
M.Ü. Fen-Edebiyat Fak.
Bilgi ve Belge Yön. Böl.

Vakıf Kütüphaneleri

Vakıf mütevellileri ise kütüphanenin işleyişinden birinci derecede sorumludur ayrıca kütüphane sayımına da nezaretle görevlidir. Kütüphane görevlilerinin en başında, tayin edildiği dönemlerden itibaren, hâfız-ı kütüb gelmekte, vakfiyelerde de en fazla hâfız-ı kütübün üzerinde durulmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde hayır sahipleri tarafından kurulan vakıf kütüphaneleri, eğitim ve kültür hayatının önemli bir parçası olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş toprakları üzerinde, sayıları 500'e yaklaşan vakıf kütüphanesi, padişahlar, valide sultanlar, devlet adamları, ilim adamları, din adamları ile kitap ve kütüphaneye önem veren diğer hayır sahipleri tarafından kurulmuştur. XV. Yüzyıldan itibaren sayıları artan ve koleksiyonları zenginleşen bu kütüphaneler, XIX. Yüzyıla kadar ilim adamlarının ve halkın bilgi ihtiyacını karşılamada başlıca merkez olmuştur. En çok kütüphane sırasıyla; İstanbul, Bursa ve Edirne'de kurulmuştur. Bu sıralama, siyasi başkent olmanın yanı sıra, bu şehirlerin aynı zamanda kültürel anlamda başkent oluşlarıyla da açıklanabilir.

Bir vakıf kütüphanesinin kuruluşunu, o vakfın kuruluş senedi olan vakfiyesi belgeler. Bu vakfiyelerin genellikle orijinaleri vakıf mütevellilerinin elinde bulunup, tasdikli kopyaları devlet arşivlerinde muhafaza edilmişlerdir. Vakfiyeler, bir kütüphanenin kim tarafından nerede, ne zaman, ne şartlarla bağışlandığını, vakfın mütevellisi veya mütevellilerinin kim olduğunu göstermektedir. Ayrıca vakfiyelerde -varsa- kütüphane personelinin vasıfları, sayısı, aldığı ücret, görevleri, ödünç kitap vermeye ilişkin kurallar ve diğer yararlandırma şartları da yazılmıştır. Vakfiyelerde, bağışlanan kitaplara ilişkin bilgiler, bazen sadece sayı olarak verilebildiği gibi, bazen bir nevi kütüphane kataloğu yerine geçebilecek kitap listeleri de eklenmiştir. Bu şekilde tanzim edilmiş vakfiyelerde, kitapların adı, cilt sayısı ve fiziksel özellikleri gibi bilgiler

bulunabilir. Kütüphane mevcutlarına baktığımızda ise, çoğunluğu el yazması olmak üzere, 15-20 kitaptan oluşan erken dönem kütüphaneleri ile 5000 cilde ulaşan müstakil kütüphaneler bulunduğu görülmektedir. Basımevinin kurulup yaygınlaşmasından sonra, az sayıda olsa bile, basma kitaplar da vakıf kütüphanelerine bağışlanmaya başlamıştır. Osmanlı vakıf kütüphanelerinde, ödünç verme yaygındır. Kimlere hangi şartlarla ödünç kitap verileceği vakfiyelerde belirtilmiştir. Ancak, kitap kayıplarının artması sebebiyle, XVIII-XIX. yüzyıldan sonra bu uygulamadan genellikle vazgeçilmiş, kütüphanelerin açık olduğu saatler arttırılmıştır. Vakıf kütüphanelerinin personelini, vakıf idarecileri ve kütüphane görevlileri olarak iki grupta incelemek mümkündür. Nâzır, vakfın işleyişini kontrol ve personelin tayin ile azlinden sorumludur. Vakıf mütevellileri ise kütüphanenin işleyişinden birinci derecede sorumludur ayrıca kütüphane sayımına da nezaretle görevlidir. Kütüphane görevlilerinin en başında, tayin edildiği dönemlerden itibaren, hâfız-ı kütüb gelmekte, vakfiyelerde de en fazla hâfız-ı kütübün üzerinde durulmaktadır. Hâfız-ı kütübün kelime anlamı kitapların bilgilerini zihninde tutan ve kitapları koruyan kişidir. Yani dönemin kütüphanecisidir. Kitapların korunması, bakımı, yararlandırılması, ödünç verilmesi ve alınması hâfız-ı

Vakfiyesi bulunamasa da arşiv belgelerinden varlığı tesbit edilen diğer kütüphaneler incelendiğinde, erken dönem Osmanlı vakıf kütüphanelerinin daha ziyade medrese ve camilerde kurulduğu anlaşılmaktadır.

kütübün başlıca görevleridir. Farklı dönemlerde hâfız-ı kütübe, kütüphanede yapılan ibadet ve eğitim sırasında değişik görevler verildiği de olmuştur. Ayrıca, hâfız-ı kütüblerden okuyucuya güler yüzle hizmet etmeleri, kütüphaneyi vaktinde açıp kapamaları, dürüst ve çalışkan olmaları da istenmiştir. Bunları yerine getirmeyen

hâfız-ı kütüblerin görevden alınacakları vakfiyelerde açıklıkla belirtilmiştir. Hâfız-ı kütüblerin aldıkları ücret, çalıştığı kütüphanenin büyüklüğüne, bunun ek bir görev olup olmamasına ve devrine göre değişiklik gösterir. Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışına kadar kütüphanelerde bir hâfız-ı kütüb görevliyken, daha sonra kütüphane ve vakfın büyüklüğüne göre birden fazla sayıda hâfız-ı kütüb görevlendirilir, bunlar hâfız-ı kütüb-i evvel, sâni, sâlis...

şeklinde adlandırılırdı. Hâfız-ı kütüb yamağı (hâfız-ı kütübe yardımcıdır), kâtib-i kütüb (ödünç kayıtları ve yeni kitapların kayıtlarının tutar), mücellid (ciltleri yapar), bevvab ve mustahfız (kütüphaneyi açar-kapar) ve ferraş (temizlik işlerini yapar) diğer kütüphane görevlileridir. Burada yazılan görevlilerin hepsinin birden bir kütüphanede görevlendirilesi ancak büyük kütüphanelerde ve zengin vakıflarda söz konusudur. Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkışıyla birlikte inşa edilen kütüphane binaları genellikle tek mekânlı ve kare planlıdır. Kütüphane binalarında özellikle rutubet ve yangına karşı tedbirler alınmış, fazla sayıda açılan pencere ile daha aydınlık mekânlar elde edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf kütüphanelerinin kuruluşu, siyasi

artık bu kütüphanelerde görevlendirilmiş ve bu iş için ücret alan hâfız-ı kütübler de çalışmaktaydı. Bu dönemde kütüphanelerin kurulmasına İstanbul dışında da devam edilmiş, Edirne, Bursa, Afyon ve Konya'da kütüphaneler kurulmuştur.

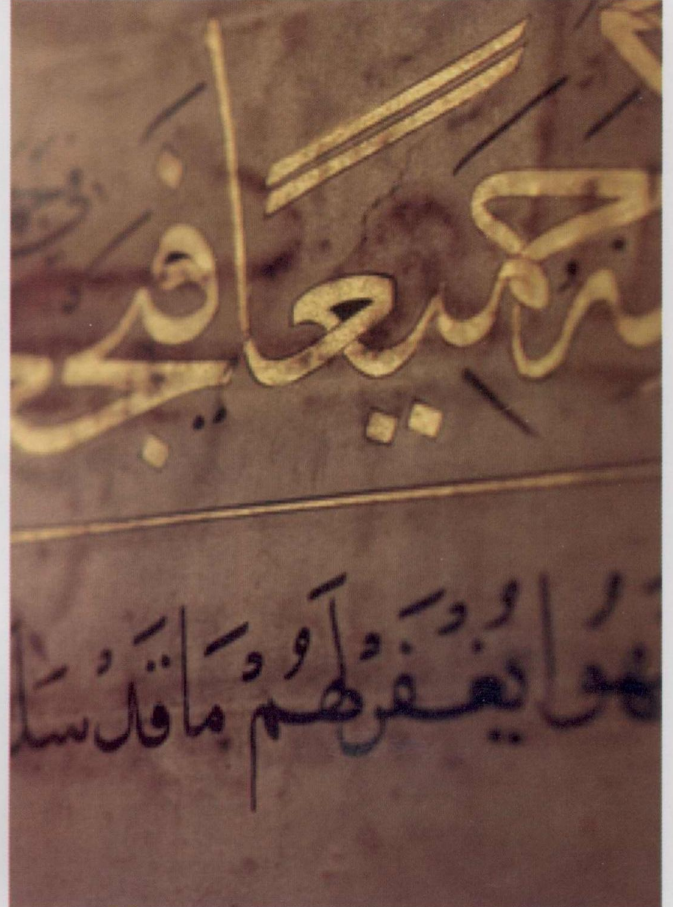
II. Bayezid ve I.Selim dönemlerinde askerî ve siyasî alandaki durgunluğun aksine, ilim ve sanat hayatındaki gelişmeler, bu dönemde Anadolu'da ve Balkanlar'da birçok kütüphanenin kurulmasına yol açmıştır. Yine başta medrese ve camilerde olmak üzere kurulan vakıf kütüphanelerinin koleksiyonu, içinde yer aldıkları hayır kurumunun amaçlarına uygun olarak oluşturulmaktaydı. Mesela, II. Bayezid'in 1488 yılında Edirne'de yaptırdığı külliyyede kurulan kütüphanede, külliye içinde yer alan darüşşifa sebebiyle, dinî eserlerin yanında tıp konulu kitaplar da bulunmaktaydı.

XVI. yüzyılın son yarısında yapılan medreselerin çoğunda, kütüphanelerin artık tamamlayıcı bir unsur olarak düşünüldüğü görülmektedir. Ayrıca, III. Murad devrinde İstanbul'da saraydaki hekimlerin faydalanmaları için kurulan kütüphane ile rasathanede kurulan kütüphane, ihtisas kütüphaneleri olmaları bakımından önemlidir. Bu dönemde medrese, cami, mescid, mektep, tekke ve türbelerde kurulan kütüphanelerin dışında ulema sınıfına mensub kişilerin evlerinde kurdukları kütüphaneler dikkat çekmektedir. Bu kütüphane vakfiyelerinde, vakfedilen kitapların önce vâkıf ve neslinden gelenlerin, daha sonra o mahallede yaşayan âlim ve bu kitapların kıymetini anlayabilecek herkesin faydalanmasına dair şartlar bulunmaktadır.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren büyük şehirlerde kurulan vakıf kütüphanelerinin yanında İmparatorluğun diğer bölgelerinde kurulan kütüphanelerin sayısında medreselerin yaygınlaşmasına bağlı olarak bir artış görülür. Yeni kurulan

istikrarın sağlanmasının ardından başlayan eğitim faaliyetlerine dayanır. Orhan Gazi zamanında kurulan ilk medrese ile birlikte burada bir kütüphanenin de var olduğunu tahmin etmek zor değildir. Ancak, burada kurulmuş bir kütüphanenin varlığını ispatlayabilecek belgeler bulunamadığı için, kütüphanenin kuruluşu ve özellikleri hakkında henüz bir bilgiye sahip değiliz. Vakfiyesi bulunan ilk kütüphaneler ise Edirne II. Murad Darülhadiisi (1435) ve Bursa Umurbey Camii'nde (1440) kurulmuş kütüphanelerdir. Vakfiyesi bulunamasa da arşiv belgelerinden varlığı tesbit edilen diğer kütüphaneler incelendiğinde, erken dönem Osmanlı vakıf kütüphanelerinin daha ziyade medrese ve camilerde kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu kütüphaneler, medrese veya camilerde bulunan bir kitap dolabından ibaretti ve az sayıda kitaba sahipti. Kitapların korunması için bazen hiçbir görevli tayin edilmediği gibi, edildiği durumlarda da bu görevliye düşük ücret ödendiği bilinmektedir. İmparatorluğun genişlemesiyle birlikte siyasî ve ekonomik bakımdan güçlenmesi, vakıf kütüphanelerinin de hem sayıca hem de kitap mevcudu bakımından gelişmesine yol açmıştır. Böylece XIV. yüzyılda sayıları 50 kadar iken XV. yüzyılda bu sayı 80'lerin üzerine çıkmış ve XVIII. yüzyıl sonlarına kadar bu artış devam etmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra burada yapılan medrese, cami, zaviye ve külliyelerde kütüphanelerin de yer aldığı ve hem sayı hem de muhteva olarak kütüphanelerin gelişme gösterdiği bilinmektedir. Ayrıca, kuruluş döneminin aksine

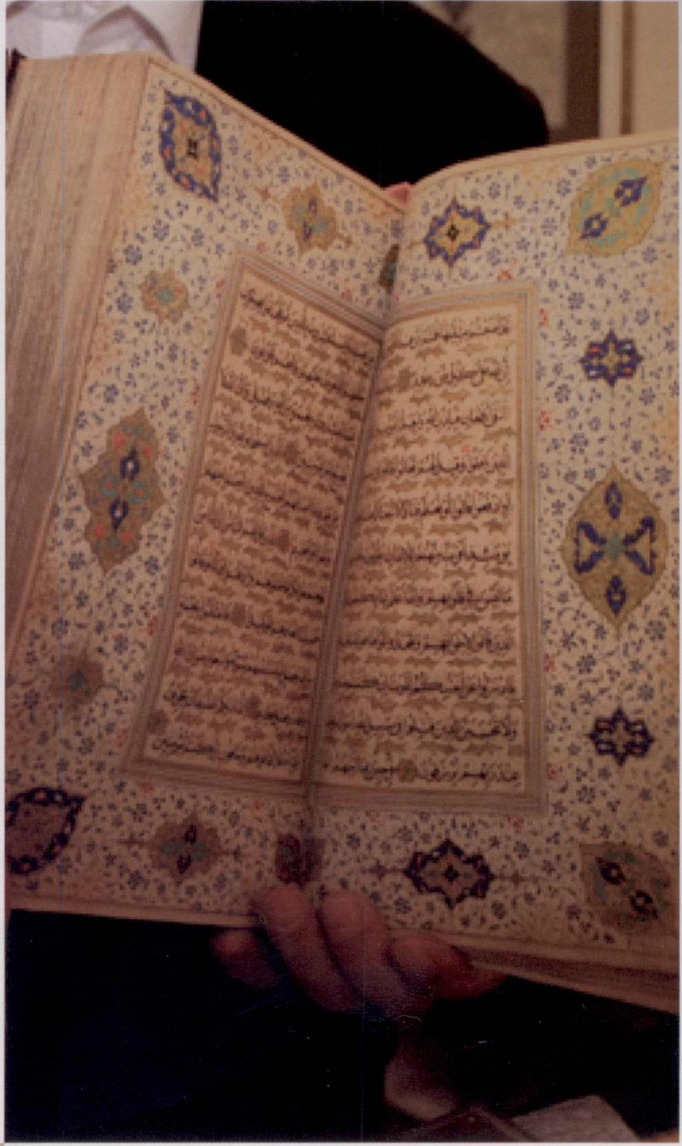
kütüphaneler yanında mevcut kütüphaneler de yapılan kitap bağışlarıyla zenginleştirilmiştir.

1678 tarihinde Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın babasının vasiyetine uyarak kurduğu Köprülü Kütüphanesi, Osmanlı vakıf kütüphaneleri içinde ilk müstakil kütüphane olma özelliğini taşır ve kendinden sonra kurulan diğer müstakil kütüphanelere de örnek teşkil eder. İşleyiş bakımından öncelilere benzemekle birlikte, müstakil bir binada kurulmuş olmaları, görevli personele kütüphaneden başka bir işle meşgul olmama şartının getirilmesi ve daha yüksek ücret tayin edilmesi bu kütüphanelerin en belirgin özelliğidir.

I. Mahmud devrinde İstanbul'da kurulan önemli kütüphaneler arasında Ayasofya, Âşir Efendi ve Atıf Efendi kütüphaneleri sayılabilir. Bu devir kütüphanelerinin bir özelliği de kütüphane içinde eğitimin yaygınlaşması ve kütüphanede ibadete önem verilmesidir. Ayrıca ilk Türk matbaasının kuruluşu ve basma kitabın yaygınlaşmasıyla birlikte vakıf kütüphanelerine bağışlanan kitaplar arasına başlangıçta yazma kitaplar kadar olmasa da basma kitapların da girdiği görülür.

III. Osman tarafından tamamlanan Nuruosmaniye külliyesi içinde yer alan kütüphane, batı tarzı mimari üslubu ile dikkat çekerken, artık kütüphane mevcutlarının da 5000 cilde yaklaşarak zenginleştiğini de göstermektedir.

II. Mahmud zamanında yapılan idarî ve askeri düzenlemeler arasında nezaretlerin kuruluşu ve vakıfların düzenlenmesine ilişkin çalışmalar sırasında vakıf kütüphaneleri de ele alınmış, kontrol ve düzenleme çalışmaları yaygınlaştırılmıştır. Bu dönemde özellikle İstanbul'da cami ve tekke kütüphanelerinin sayıca arttığı görülür.

XIX. yüzyıl, Osmanlı kütüphanelerinde önceki yüzyılda başlayan modernleşme çabalarının yoğunluk kazandığı bir dönemdir. Özellikle İstanbul kütüphanelerine yönelik toplu katalog girişimleri ve kütüphane kataloglarının yayınlanması, bu dönem vakıf kütüphanelerine yönelik önemli çalışmalardır. Yeni tür kütüphanelerin (dernek, okul, resmi daire kütüphaneleri ile kütübhane-i umumiler gibi...) kuruluşunun yaygınlık kazandığı bu dönemde, vakıf kütüphaneleri Osmanlı'nın siyasi ve ekonomik çöküşüne bağlı olarak sayı ve işleyiş bakımında sekteye uğramıştır. Ayrıca, devletin bütün kurumlarında görülen çözülme, vakıf kütüphanelerine de yansımış, ehil olmayan hâfız-ı kütübler, ağırlaşan ekonomik şartlara bağlı düşük kalan ücretler neticesinde başka işlerde çalıştıkları için kütüphanelerde bulunmayan personel ve devrin değişen ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyen koleksiyonu ile vakıf kütüphaneleri esas işlevlerini yerine getiremez hale gelmiştir. Bu duruma bağlı olarak girilen ıslahat çalışmaları da yetersiz kalınca, vakıf kütüphaneleri sahip oldukları zenginliklere rağmen âtıl duruma gelmişlerdir. sonrasında müstakil vakıf kütüphaneleri ile çıkarılan kanunlarla kapatılan eğitim ve ibadet kurumlarındaki vakıf kütüphaneleri, idarî ve yasal yapılanmaya uygun biçimde yeniden ele alınmış, günümüzde, modern kütüphanecilik esaslarına uygun koruma ve yararlandırma esaslarına göre İstanbul, Konya, Ankara ve Bursa yazma kütüphaneleri başta olmak üzere, diğer yazma kütüphanelerinde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.